

TAMADDUNURI

Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy,
madaniy-ma'rifiy,
adabiy-badiiy jurnal
Ikki oyda bir marta chiqadi

MUASSIS:

Qoraqalpog'iston Respublikasi
Beruniy tumani hokimligi
Hamkorlarimiz:
O'zRFA Qoraqalpog'iston bo'limi
Xorazm Ma'mun akademiyasi

JAMOATCHILIK KENGASHI:

Sirojiddin SAYYID
Muhammad ALI
Kengesboy KARIMOV
Iqbol MIRZO
Guliston MATYOQUBOVA
Qurbon SHONIYOZOV
O'rozboy ABDURAHMONOV
Murotboy JUMANOV

BOSH MUHARRIR:

Munavvara QURBONBOYEVA

BO'LIM MUHARRIRI:

Anvar ALLAMBERGENOV

Tahrir Hay'ati:

Akmal SAIDOV
Nag'met AIMBETOV
Qahramon QURONBOYEV
Karimboy QURUMBOYEV
Zarifboy DO'SIMOV
Olmos ULVIY
Vahob RAHMONOV
Baxtiyor KARIMOV
Alima BERDIMURODOVA
Marat NIYOZIMBETOV
Almagul BAYRIYEVA
Yaxshibeka ABDULLAYEVA
Masharib ABDULLAYEV
O'ktam MAVLONOV
Qozoqboy YO'LDOSHEV
Safo MATJONOV
Mels QOBULOV
Userboy ALEUV
Bozorboy ORAZALIYEV
Kozimbek TUXTABEKOV
Dilbar URAZBAYEVA

Rassom: Alibek ABDURAHMONOV

Sahifalovchi-bezovchi:

G'iyosiddin O'NAROV

Texnik muharrir:

Ulug'bek SAIDOV

Ushbu son "Tamaddun nuri" jurnali
tahririyatining kompyuterida
sahifalandi.

Jurnal OAK e'tirof etgan
nashrlarning 07.00.00 "Tarix",
09.00.00 "Falsafa", 10.00.00
"Filologiya" ixtisosligi bo'yicha
ro'yxatiga kiritilgan.

MUNDARIJA

JAMIYAT

Rustam KURBANBAYEV. Bankrotlik to'g'risidagi ishlarni iqtisodiy sudda ko'rish.....2

TARIX

Diyorbek ABDULLAYEV. Xiva Xonligida mukofotlash an'analari tarixidan (XVI–XIX asrlar).....4
Odiljon IN'OMOV. Qovunchi madaniyati tarkibida turkiy etnik qatlarning ortib borishi.....8
Intizor MAMAJONOVA. O'zbekistonda notariat sohasining vujudga kelishi tarixiy jihatlarini.....12
Yorqinoy ROZIMOVA. Xorijiy mamlakatlardagi harbiy ta'lim tizimining qiyosiy tahlili.....15
Saparboy NAVRUZOV. Dildora ERKINOVA. Xiva paxtachiligi tarixidan.....18
Shakir YUSUPOV, Xadicha ESHCHANOVA. XIV-XV asrlarda Xorazm madaniyati rivojining asosiy bosqichlari.....22
Xandona HAKIMOVA. Qo'qon xonligi siyosiy tarixida "qipchoq fojiasi".....26

FILOLOGIYA

Maxsud KURBANIYOZOV. Tarixiy hikoyatlarning taraqqiyot omillari va ularning tasnifi.....28
Marg'uba ABDULLAYEVA. "Shajarayi turk"da paremik janrlar.....32
Asilbek SARTAYEV. Yer yuzida sog'intirar yolg'iz makon.....37
Rustam SAPARNIYOZOV. O'simliklarning poetik mifologemma vazifasini bajarish hodisasi haqida.....40
Nasiba SOBIROVA. Xorazm marosim folklorining areal xususiyatlari.....45

FALSAFA

Farida ESHNAZAROVA. Ta'limda innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanishning ijtimoiy mexanizmlari.....49
Arslanbay ORAZBAYEV. Ijtimoiy reallik tushunchasining mazmun va mohiyati: ijtimoiy-falsafiy tahlil.....53
Sunnatillo RAXMONOV. Jaboliddin Rumiyning tasavvufiy-irfoniy qarashlari va uning dunyo
olimlari tomonidan o'rganilishi.....56

TILSHUNOSLIK

Gulnoza ERGASHOVA. G'ozli Olim Yunusovning o'zbek tili siyosiy-huquqiy terminologiyasi shakllanishidagi o'rni...61
Maryam BAYRIYEVA. The role of listening in learning foreign language.....65
Olimjon JUMABOYEV. Ramz psixologik ta'sir ob'ekti sifatida.....68

NAZM

Sabrina ALLAMBERGENOVA. Ona vatanim madhi.....71

Manzilibiz: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Beruniy tumani
"Xalqlar do'stligi" ko'chasi, 11-uy. e-mail: qurbonboyeva@inbox.ru
Tel.: (+99899) 504-84-84

Bosishga 28.03.2022-yilda ruxsat berildi.

Qog'oz bichimi 60x84 1/8. Nashriyot hisob tabog'i 6,5. Indeks – 960
Jurnal 2016-yil 28-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot
agentligi tomonidan № 0843 raqami bilan qayta ro'yxatdan o'tgan.
Jurnaldan ko'chirib bosilganda "Tamaddun nuri" dan olindi deb izohlanishi shart. Matn
hamda reklamalardagi ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldir.
Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
"MAX-PRISTIL" MChJ bosmaxonasida chop etildi. Buyurtma № 14.
Adadi 620 dona. Toshkent shahri, Olmazor tumani, Ziyo ko'chasi 6-uy..
ISSN 2181-8258

“SHAJARAYI TURK” DA PAREMIK JANRLAR

**Marg'uba
ABDULLAYEVA,**
filologiya fanlari
doktori, dotsent,
Toshkent davlat
o'zbek tili
va adabiyoti
universiteti

Annatsiya: Maqolada xalq donishmandligining nodir namunalari bo'lgan paremiyalar tadqiq etilgan. Abulg'oziy Bahodirxonning adabiy-tarixiy asari “Shajarayi turk”dagi paremiyalarning janr xususiyatlari o'rganilgan. O'zbek mumtoz adabiyotshunosligida paremik turning o'ziga xos jihatlari qiyosiy sharhlar orqali ko'rsatib o'tiladi. Tarixiy shaxslar tilidan aytilgan masallar, hikmatli so'zlar, o'gitlar, naqlar ma'lum bir tarixiy jarayonda yuzaga kelganligi ilmiy asoslangan. “Shajarayi turk”dagi O'g'uzxon, Chingizxon, Berdibekxon, Qolxon kabi tarixiy shaxslarning sifatlarini ko'rsatishda muallif paremiyalardan mahorat bilan foydalanganligi tahlillarda ochib beriladi. Xalq maqol va naqlarining podshoh va sarkardalar tilidan aytilishi tarixiy asarlarning badiiy qimmatini oshirishga xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: paremologiya, paremik janrlar, tarixiy asar, Abulg'oziy, “Shajarayi turk”, masal, naql, o'git, maqol, hikmatli so'zlar, tahlil

Аннотация: В статье рассматриваются паремии, являющиеся редкими образцами народной мудрости. Исследуются жанровые особенности паремий в литературно-историческом произведении Абулгази Баходирхана “Шаджараи тюрк”. В узбекской классической литературе особенности паремического типа показаны через сравнительный комментарий. Он научно основан на том, что притчи, мудрые изречения, проповеди и притчи, рассказанные языком исторических личностей, происходили в определенном историческом процессе. Анализ показывает, что автор умело использовал паремы, чтобы показать в “Шаджараи тюрк” качества таких исторических личностей, как Огузхан, Чингисхан, Бердибекхан, Калхан. Чтение народных пословиц и поговорок на языке царей и полководцев служило повышению художественной ценности исторических произведений.

Ключевые слова: паремология, паремические жанры, историческое произведение, Абулгази, “Шаджараи тюрк”, притча, повествование, наставление, пословица, мудрые изречения, анализ

Annotation: The article deals with proverbs, which are rare examples of folk wisdom. The genre features of proverbs in the literary and historical work of Abulgazi Bahodir Khan “Shajarai Turk” are studied. In the Uzbek classical literature, the features of the paremic type are shown through a comparative commentary. It is scientifically based on the fact that parables, wise sayings, sermons and parables told in the language of historical figures took place in a certain historical process. The analysis shows that the author skillfully used parems to show the qualities of such historical figures as Oguzhan, Genghis Khan, Berdibekhan, Kalkhan in “Shajarai Turk”. Reading folk proverbs and sayings in the language of kings and generals served to increase the artistic value of historical works.

Key words: paremology, paremic genres, historical work, Abulgazi, “Shajarai Turk”, parable, narration, instruction, proverb, wise sayings, analysis.

Paremiologiya xalq donoligini o'rganuvchi fandır. Paremiya deb, tilda barqaror bo'lgan, nutqda sintaktik jihatdan gap shaklida keluvchi, pand-nasihati, ta'limiy mazmunni yetkazish uchun qo'llanuvchi birikmalarga aytiladi [10]. Adabiyotshunoslikda to'rtinchi adabiy tur "paremiya" to'g'risida B.Sarimsoqov matbuotda bir qancha chiqishlar qilgan edi. Olimning "Adabiy turlar haqida mulohazalar", "Paremik kechinma tabiati" nomli maqollari shular jumlasidandir. B.Sarimsoqov paremik tur tabiati haqida gapirib, "badiiy kechinmaning bu shakli yuqoridagi uch adabiy turga xos kechinmadan o'zining barqaror tabiati va tarkibida hissiy nisbatga qaraganda aqliy nisbatning ustunligi bilan farqlanib turishini" [13] ta'kidlagan. Chunki maqol va matal, topishmoq va aforizmlar voqea-hodisalarning o'zini emas, balki ular haqidagi fikr va xulosalarni ixcham shaklda yaxlit, lo'nda ifodalaydi. Shundan kelib chiqib, olim paremik turga maqol, matal va topishmoq bilan bir qatorda yozma adabiyotdagi aforizmlar, obrazli ifodalar, qanotli so'zlar, aniq ifodalar, mantiqiy va g'ayrimantiqiy iboralar, ta'rix, muammo va fardlarni kiritadi. Bu tur tarkibiga kiruvchi janrlar umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan favqulodda dono fikrlar obrazli ifoda etilishi bilan ajralib turadi. Tarixiy asarlarda ham masal (maqol), o'g'it, hikmat, iboralar, otalar so'zi orqali badiiy talqin etilgan.

Paremik janrlarni maqollar misolida tadqiq etgan M.Temirova o'zbek va qirg'iz maqollarini qiyosiy o'rganadi [15;17]. Bu janrning turli davrlarda turlicha nomlar bilan atalganini aniqlaydi. Naql atamasi O'rta Osiyo xalqlari orasida qadimdan mavjud bo'lib, turli xil ma'nolarni anglatgan. Dastlab, folklorning ayrim janrlari shu nom bilan yuritilgan. U adabiy jarayonda yuz berib, turkiy xalqlar madaniyati, axloq falsafasi zamirida paydo bo'lgan. "Zarbulmasal" arabcha so'z bo'lib, aybdorni masal bilan urmoq (tanqid qilmoq)ni anglatadi. Muhammad Jobalrudi (XVII asr) bu so'zni masal va tamsilning sinonimlari sifatida qo'llagan, boshqa o'rinda uni ramzli hikoya ma'nosida keltirgan [16;260]. "G'iyos ul-lug'at"da uni nutqda u yoki bu ko'chma ma'noni tashuvchi, deb ko'rsatilgan. O'zbek xalq nasrida esa masal naql atalgan. Zarbulmasal dastlab yozma adabiyotning alohida janri bo'lgan. "To'rt ulus tarixi" asarida O'g'uzxonning xotinlariga munosabati, kichik xotinini sevishi va bundan avvalgi xotinlarining rashk alangasida kuyishi bilan bog'liq voqealar xalq ichida zarbulmasalga aylangani aytiladi [9; 44]. Zarbulmasal deyilganda, O'g'uzxon va uning xotinlari to'g'risidagi hikoyatlar nazarda tutilgan. Keyinchalik, u masal atamasi bilan yuritilgan. Naql rus folklorida "pritcha", forslarda naql masal, maqol [5; 744], tojik tilida u ertak, matal, masalni bildiradi [14; 219]. Turkman tilida naql topishmoq [14], qozoq va qirg'iz tillarida metel [7; 550] deb yuritiladi. Turkiy xalqlar folklorida turli xil janrlarga mansub asarlar naql atalgan. Ayniqsa, qadimgi yodnoma, xalq kitoblari, qo'lyozma-

larda berilgan afsona, rivoyat, doston, maqol, matal va hatto, topishmoqni ham naql atash hollari uchrab turadi [6; 214]. Shuning uchun bo'lsa kerak, Ozarbayjonda ertak naql [3; 260] deb yuritiladi. Naql og'zaki hikoyani anglatadi [11; 105]. Naql arabcha so'z bo'lib, uch xil ma'noni bildiradi: birinchisi, harakat, ko'chish, ya'ni ko'chma ma'noli voqea va hodisalar shu nomlar bilan atalgan. Ikkinchisi, voqeani bayon qilish, hikoya qilish; uchinchisi, og'zaki nasriy turning alohida janrlari, qissa, ertak, matal bir butun holda naql deb yuritilgan [4]. Naql asosan hikmatli fikr, o'g'itlar majmui. Binobarin, naql hayotiy voqea va hodisalardan falsafiy umumlashmalar yaratib, majoziy yo'l bilan ibratli xulq, muomalani bayon etuvchi hikoyadir. Demak, naql aql, odob, donolikni ulug'lab, anglash va baholash imkonini beradi. Bu janrda aqliy nisbat ustun bo'lib, hayotiy tajriba asosida hissa-xulosa chiqariladi.

O'zbek mumtoz adabiyoti hamda xalq og'zaki ijodi asarlarida noqil va naql atamasi juda ko'p uchraydi. Biri aytuvchi, bayon etuvchi, yana biri hikoya ma'nosini anglatadi. Dastlab, qissa, maqol, ertak, matal, topishmoq, dostonlar ham naql deb yuritilgan. Noqil o'rnak olsa arziydigan axloq, odob normalari haqida hikoya qiluvchini bildiradi. Naqliy asarlar asosan ta'limiy-estetik funksiyani ado etadi [6; 216].

"Shajarayi turk"da paremik janrlardan samarali foydalanilgan. "Masal" arabcha so'z bo'lib, o'rnak, maqol, hikoya ma'nolarini bildiradi. Mumtoz adabiy istilohda masal termini maqol va frazeologizm ma'nolarida ishlatilgan [17: 146]. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida "savlashdi" janri to'g'risida ma'lumot berilgan. A.Abdurahmonov bu adabiy janrni masal janriga tenglashtiradi. *Savlashdi* turkiyda masal aytuvchi ma'nosida ham izohlangan [1; 331]. Tarixiy nasr namunalari bu janr adabiy jarayon talablari asosida ma'lum o'zgarishlarga uchragan. Janr imkoniyatlari kengaygan, umumlashma xususiyatlarni ifodalagan. "Shajarayi turk"da keltirilgan *masallar* maqol va frazeologik birlikni o'zida ifoda etgan. Abulg'ozil asarida *masallardan* keltirib, fikrini tasdiqlash va asoslash uchun qo'llaydi. Masalan, asarning muqaddima qismida "Turkning masali turur: "O'ksuk o'z kindigini o'zi kesar" – tegan" [2; 11]. Nazarimizda, Abulg'ozil masal deganda, mumtoz adabiy istilohga ko'ra xalq maqollarini nazarda tutgan. Bu o'sha davrda maqolning masal nomi bilan qo'llanganini ko'rsatadi. Adabiy janrlar takomilida ham aynan shu holatni kuzatish mumkin. Chunki ko'pgina xalqlar og'zaki ijodida maqol va hikmatli so'zlar, hatto, ertaklar ham masal deb atalganini aytib o'tish o'rindir. Abulg'ozil asarining birinchi bobida o'zbek masalini keltiradi: "It semirsa, egasin qopar", degan. Muallif Alanchaxon zamonidagi to'qchilikka shukr qilmagan xalq ichida budparastlikni tasvirlash ma'nosida bu masaldan foydalangan. "Bu kungi ishni tanglag'a solgan kishining ishi hech bitmas". Mazkur maqol Chingizxon tomonidan aytilgan bo'lib, jang qilmaslik uchun otlari-

ning oriqligini bahona qilgan beklariga nasihat qilish mazmunini ifodalaydi. Chingizxonning o'z o'g'illari va yaqinlariga qilgan nasihatlarida ham naql janriga xos belgilar mavjud. Faqat bu majoziy uslubda emas, real voqealarga asoslangan holda xalq og'zaki ijodi an'alarini qo'llash orqali amalga oshiriladi. "Shajarayi turk"da hukamolar, ulamolar va oqsoqollarning ibratli so'zlaridan ham keltirilib, asarning ta'limiy-estetik qimmatini oshirishga erishgan. Masalan, hukamolarning tilidan: "*hech nimarsaning martabasi to'qquzdan yuqori bo'lmas, nihoyati to'qquz turur*", deb aytadi. Bu hikmatli so'z mo'g'ullarning to'qqiz xonidan olinganini asarning boshqa o'rinlarida aytib o'tadi.

Chingizxonning nayman eli ustidan g'alaba qozongan voqealari tasvirida bir necha hikmatli so'z va maqollarni keltiradi. "Burunqi yaxshilar aytib turur: "*O'n darvesh bir palosning yuzina sig'ar. Ikki podshoh er yuziga sig'mas*", – teb". [2; 54]. Yoki naymanning beklari tilidan aytilgan o'gitni olaylik. "*Turadin va ev, eldin ayrilib, yot yurtga borib ko'r qidirib yuruguncha o'lgan yaxshi*". Dushman qo'lida xizmat qilgandan ko'ra jasorat bilan o'limni sharaf deb qabul qilishi ham o'quvchini to'liqlantirib yuboradi. Yana shunday naqllardan biri Chingizxon tomonidan Sulton Jalolidding qarata aytilgan edi. "*Otadin o'g'ul tug'sa, shundoq tug'sun*". Chingizxon Sultonning ishlariga taxsinlar aytib, mardligi va jasoratiga qoyil qolgani tasvirlash uchun berilgan, mazkur o'git mazmuni shunday. Har bir ota borki, o'zidan shunday mard farzand tug'ilishini istaydi. Asarda "Chingizxonning ba'zi masalalari va biliklari va rasm va qoidalari zikri" [2; 80–81]da podshohlarning hukm chiqarishi, har bir kishining qobiliyatiga qarab ish va lavozim berish kerakligi to'g'risidagi o'gitlari asarning ta'limiy-estetik funksiyasini belgilaydi. Asarlarda keltirilgan bilig, o'git va maqollar o'sha davr kishilarining aqliy zakovatini, dunyoqarashini o'zida ifoda etadi. Masal, maqol, hikmat (aforizmlar) va ibora (frazologik birlik)lar hayotiy tajribalar asosida yaratilgan dono fikrdan iborat bo'lib, voqelikni kuzatish orqali tajriba to'plash va uni obrazli ifodalash hamda u haqda xulosa chiqarish natijasida yaratilgan adabiy shakllardir.

"Berdibekxon bin Jonibekning xon bo'lg'aning zikri"da ixcham syujetga ega bo'lgan bir masal keltirilgan. "Jonibekxon o'lgandan so'ng Tabrizdin Berdibekxon Saroyjiq keldi. U kun aza tutdilar. Azadin so'ng tamom shahzodalar va umarolar Berdibekxonni xon qildilar. Bu Berdibekxon ajab zolim ta'b, fosiq, qora va badniyat kishi erdi. Aqa va inisin-da, qarindosh urug'in-da hech kishi qo'ymay o'lturdi kim, yurt o'zumga boqiy qolg'ay teb. Bilmadi kim, dunyo foni turur. Axir podshohlig'i ikki yilg'a etmay tarixi etti yuz oltmish ikkida vafot topdi. Sayinxon avlodi Berdibekda munqati' bo'ldi. Holo o'zbek ichinda *masal* turur: "*Nor bo'yni Berdibekda kesildi*". Andin so'ng Jo'chixonning o'zga o'g'illarining avlodi podshohlik qildilar" [2; 109].

Yodgorxonning vafot topgani zikrida Abulxayrxonning o'g'illari va qarindoshlari o'rtasidagi taxt talashuvlar orqali ko'p kishi nobud bo'lgani aytilgan mazkur voqeadan, jarayonni tasvirlash maqsadida muallif qari (oqsoqol) kishilarning so'zlaridan keltirib o'tadi. "*Otang evin yov chopsa, birga chop*" [2; 118], so'zlarini keltirib, Berkaxonning ota yurtiga urush qilganini aytib, to'zg'igan elni yig'ganini ta'kidlaydi.

"Elbarsxonning Urganchni olgani zikri"da burunqi o'tgan o'zbeklarning ahli tajribalaridan aytib tururlar: "*To'raning davlatli bo'lurining nishoni ul turur kim navkarga mehribon bo'lur va badavlatining nishonasi qarindoshg'a mehribon bo'lur*" [2; 123]. Elbarsxonning bu so'zlarga amal qilmagani yonidagi beklarining mardakligidandir. U beklarning so'ziga kirib o'z qarindoshlaridan bir nechasini o'ldirdi. Va buning oqibati ham yaxshilikka olib kelmadi.

"Shajarayi turk"da *masal* janri talablariga mos keladigan kichik syujetga ega bir voqea tasvirlangan. Bu aynan masal janri hikoyat mazmunida qo'llanganini isbotlaydi. Voqea Dinmuhammad bilan bog'liq bo'lib, o'zbek xalqi orasida masalga aylanganligi aytiladi. "Jovdin ayrilg'andin so'ng tirik tushgan beklarni Dinmuhammad sulton oldiga olib keldilar. Bu falon bek, bu falon bek, teb Sultonning oldindan bir-bir o'tkaza erdilar. Sulton ot ustinda erdi, bir bekni olib keldilar. "Bu kim turur?" – teb so'radi. Olib kelgan kishi "Hofiz qo'ng'irat", – tedi. Anda sulton aytdi. "Sen, Hofiz, hamisha Ubaydxon oldinda Urganch musulmon ermas, kofirdur!" – der ermish sen. Ne sababdin bizni kofir dey turursen?" Anda Hofiz yukundi. Taqi aytdi: "*Ushbu zamon musulmonliq birlan kofirlik ma'lum bo'lur*." Sulton hech nimarsa temadi. Hofiz qo'ng'iratning bu so'zi shul kundin beri o'zbek orasida masal bo'lub qoldi" [2; 136].

Muallif Qolxon zamonida Urganchda benihoyat arzonchilik bo'lganini aytib, "*Qolxon xon bo'ldi, bir pulg'a bir non bo'ldi*", deb xalq ichidagi gaplarni keltiradi. Poyanda Muhammad sulton haqidagi voqealarda ajoyib hikoyatni berib o'tadi. "Poyanda Muhammad sulton kam aql erdi. Bir kun otasi ko'runushda o'lturg'anda kelib yukundi-da aytdi: "Mening yoshim Abul Muhammaddin ulug'. Ani xon deytururlar va meni sulton. Sizning hukmingiz birlan aytadurlar yo o'zlari aytamidurlar?"

Xon bu so'zga ne aytarin bilmay turub erdi. Xonning bir yaxshi begi bor erdi. Turumchi otli, turkmanning Layna (Labna) urug'indin, benihoyat aqlli kishi erdi. Aning aytg'an yaxshi so'zlari ko'p turur. Ul aytdi: "Muning to'rasini, podshohim, men berayin?"

Xon aytdi: "Andaq qil!" – tedi. Turumchi Poyanda Muhammad sultong'a boqib aytdi: "Sizni Xudoyi taolo berganda otangiz sulton erdi. Ukangiz dunyog'a kelganda otangiz xon erdi. Kishining otasi ne bo'lsa – o'g'li shul bo'lur. *Sultondan tuqqanni sulton derlar va xondin tuqqanni xon derlar*", – tedi. Bu so'z ahmaqg'a

ma'qul bo'ldi, qo'pub ketdi. Ul ham otasidin so'ng va-fot topdi" [2; 142]. Mazkur naqlda ham xalqning eng dono, aqlli va donishmand kishilari to'g'risida, ularning yaxshi so'zlari ibrat uchun kitobxonga yetkaziladi. Asarning badiiy qimmatini oshirishga xizmat qiladi. Naql tarixiy voqea tasviriga singib, tarixiy obrazni jonli xarakterini yaratishga yordam bergan.

"Po'lod sultonning sifati"da u haqdagi bir qancha naqlar hikoya qilinadi. Abulg'ozining aytishicha, kichik paytlarida bu podshoh haqida ko'p naqlar aytilgan. Uning qilgan ishlari xalq ichida unutilib ketmasligi uchun uch-to'rt naqlni keltirib o'tishni ma'qul topadi. Shu naqlardan birida Abdullaxon Urganch ustiga bostirib kelgani aytiladi. Avval kelganida Abdullaxon Yangi ariqdan qaytib ketgan edi. U Yangi ariqda turg'anda yosh yigitlardan besh yuz kishi jang qilishga choqlanganda, Po'lod sulton men ham borurman, deb, o'tlanibdi. Inisi Temur sulton: "Yosh o'g'lonlarga qo'shilib, qayga borursan? – deb, man qilibdi. Barcha beklar ham man etibdi. Qabul qilmay ketibdi. Borib qorovullar bilan urushganda g'olib kelibdilar. Urush qizigandan keyin ajralib bilmabdi. Yovning ko'maki ko'p kelibdi. Qaytib qochibdilar. Po'lod sulton barchadan oldin qochib kelib, otdin tushub, Xevaqlarning darvozasida bo'sag'asiga minib, qulochini yoyib, "kelur bo'lsang, kel! Jov shahrga nechuk kirursan emdi?" – deb faryod qilar ekan [2; 147–148]. Mazmun sarlavhada keltirilib, syujet bilan bayon qilinsagina, chinakam naql yuzaga keladi. Po'lod sulton to'g'risidagi naqlar yumoristik xarakter kasb etadi. Muallifning naqlarni keltirishdan maqsadi, asarga ko'tarinki kayfiyat olib kirish bo'lgan. Shu orqali tarixiy shaxs to'g'risidagi voqealarni ham bayon qilishga erishgan.

Tarixiy shaxslar tilidan aytilgan naql va masallar tarixiy shaxsning donoligi, tadbirkorligi, jasorati va aqliy qobiliyatini ifoda etib, paremik xususiyatini yuzaga chiqaradi. Voqeaning jonli badiiy poetik tasvirini yaratishi bilan birga tarixiy jarayondan to'g'ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Xalqona tilda ifodalangan masal (maqol)lar xalqimizning ijodiy-badiiy tafakkuri yuk-sakligini bildiradi.

A.Abdurahmonov "Turkiy xalqlar og'zaki ijodi" kitobida qadimgi turkiy xalqlar adabiyotining janr xususiyatlariga to'xtalib, otalar tomonidan keltirilgan hikmatli so'zlarni "sav" janri sifatida talqin qiladi. Savni adabiy janr sifatidagi o'rnini "Devonu lug'atit-turk", "Qutadg'u bilig" asarlarida keltirilgan misollar bilan dalillaydi.

*Bordi qadim donolar,
Tog'day yuksak bilimda.
Eslab o'g'itlarini
Quvonch ortar dilimda.*

Qadimda donolar va otalar so'zlari, o'g'itlarini "sav" janri sifatida atalganligini ta'kidlaydi. "Sav" voqeyi tasvirga xos bir necha janrning umumlashma nomi, ya'ni hozirgi adabiyotshunoslikdagi epik tur ata-

masiga yaqin turadi. Devonda "Otarlar so'zi" iborasi "sav" atamasi bilan ifodalangan. "Savda shundag' ke-lir" – otalar so'zi shundoq keladi [8; 168]. "Otarlar so'zi" bilig ma'nosiga yaqin turadi, ammo bu ikki atama-ni farq qiluvchi xususiyatlari mavjud. Biligda dono fikrlar va hikmatli so'zlarning qisqalik, lo'ndalik, ayni paytda ko'chma ma'nolilik xususiyatlari mujassamla-shadi. Biligning ijodkori zamondosh bilga bo'lishi ham mumkin. "Otarlar so'zi"ning janr xususiyati o'tmishdan meros bo'lib qolgan pand-nasihati, axloq, odob ifoda-langan asarlarni qamrab oladi" [18; 331]. A.Hayitme-tov Navoiyning lirik asarlari misolida o'git va hikmatli so'zlarni o'rgangan edi. O'g'itlar Navoiyning ma'rifa-tomuz va mav'izatangiz baytlari orqali ifoda etilganini ko'rsatadi [1; 101].

"Shajarayi turk" asarida hikmatli so'zlar va o'git-lardan ko'plab namunalar uchraydi. Asarda buyuk podshohlar va sarkardalar haqidagi naqlar va ularning o'g'itlari – ibratli so'zlaridan parchalar berilgan. Nayman podshohi Tayangxonga O'ngxonning boshini olib kelishadi. Bunday ulug' podshohni va qari kishini nima uchun o'ldirdinglar. Tirik olib kelishi kerakligi-ni aytib, beklarini aybladi. Tayangxon O'ngxonning boshiga kumush qoplatib, eshikka qaratiq, taxtining ustiga qo'ydi. Bir kuni O'ngxonning quruq kallasi tili-ni og'zidan chiqarib, tebrandi. O'sha kuni uch marta shunday qildi. Buni naymanning qarilari irim bildi. Shu sababli ular Chingizxonidan yengilib, qatl etildi [2; 53].

O'git adabiy janr sifatida "Devonu lug'atit-turk" asarida "o'tluk" tarzida keltirilgan. "Qissasi Rabg'uziy"-da "foyda" termini ostida o'g'itlar berib o'tilgan. "Sha-jarayi turk"da Abulg'ozini tarixi tasvirlangan sahifalarda uning tilidan bir o'git bayon etiladi. Abulg'ozini jang pay-tida yovning qo'lidan qochishga harakat qilib, o'zini suvga tashlaydi. Oti va kiyimlari bilan suvda suzish qiyin bo'lganida bir qari kishining unga aytgan o'gitini eslab, u aytgan so'zlarga amal qilib, dushman qo'li-dan qutulib ketganligini hikoya qilib beradi. "Bir qari kishi bor erdi. Ul aytur erdi, har qachon jovdin qoch-ganda sarupoy birlan ot yoldasangiz, bir oyoqingizni quyushqondin o'tkarib, otning quyruqina qo'yung! Bir oyoqingizni uzangida qo'yung! O'zingiz tik turing! Bir qo'lingiz birlan egarning kin qoshina bosing! Bir qo'lingiz birlan otning jilovini ko'tarib tortib tuting! Mundoq qilmasangiz ot sovutli, sarupoli kishini olib chiqa bilmas, teb" [2; 169]. Oqsoqollar so'zi tarixiy qahra-monlarni qiyin vaziyatlardan olib chiqishga yordam beradi. Yuz bergan favqulodda holatlarda o'gitning natijasi o'laroq tarixiy shaxsiga to'g'ri yo'l ko'rsatiladi. Bu kitobxon uchun ibrat va o'rnak vazifasini bajaradi.

Abulg'ozini o'z tilidan kichikligida oqsoqollardan eshitgan o'gitini Dinmuhammadning noto'g'ri ishlari bayonida berib o'tadi. Va bundan o'quvchini to'g'ri xu-losa chiqarishga chaqiradi: "Biz kichik erkanda oqso-qolliklar aytur erdi: "Yomon ishni bu ozdur, mundin ne bo'lur", – teb qilg'uchi bo'lmang. Bizning yurtimiz

bir saru echku sabab bo'lub buzulg'an turur" [2; 129]. Tarixiy real voqea zamiridan chiqarilgan xulosa – o'git janri orqali ifoda etiladi. Mana shu jihat o'gitning paremik xususiyatga egaligini ko'rsatadi.

Naql, masal (maqol), o'git va hikmat janrlari tarixiy asarlarda uch asosiy paremik xususiyati bilan ahamiyatlidir. Bular: ko'pchilikning hayotiy tajribasidan kelib chiqib to'plangan dono fikrdan iboratligi; umuminsoniy ahamiyatga ega bo'lgan favqulodda dono fikrlarning obrazli ifoda etilishi; bu tipdagi asarlarning ixcham, nisbatan barqaror kristal shaklga ega bo'lishi. Shu jihatlar biz tahlilga tortgan asarlarda to'la namoyon bo'lgan. Tarixiy shaxslar tilidan aytilgan ibratli so'zlar tarixiy voqealarning hissa-xulosasi sifatida xalqimizning donishmandligi, zakovatini o'zida aks ettirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov Abdurashid. *Turkiy xalqlar og'zaki ijodi. (Eng qadimdan islomgacha bo'lgan davr)– Samarqand. 2006.*
2. Абулғозий Баҳодирхон. *Шажарайи турк. Чўлпон. 1990.*
3. *Азербайджанско-русский словарь. – М.: 1965.*
4. *Арабско-русский словарь. – М.: 1957.*
5. Гаффаров М.Н. *Персидско– русский словарь. – Ташкент: Том 2. 1974.*

6. Имомов К. *Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан. 2008.*

7. *Киргизско-русский словарь. – М.: 1965.*

8. Мирзоҳидова Л. *“Девону луғатит-турк”даги масаллар. Бадиий матн таҳлили ва талқин муаммолари. Н.М.Маллаев таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент: 2012. Баёз.*

9. Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи. – Т.: Чўлпон. 1994. (Бўрибой Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида)*

Паремия. Бахтин М. www.wikipedia.org/wiki.

10. *Персидско-русский словарь. – М.: 1970.*

11. Раҳмонова З. *Адабий тур муаммоси. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2019. №-21-сон.*

12. Саримсоқов Б. *Паремик кечинма табиати. Ўзбек тили ва адабиёти. 1993. 5-6 сон. // Тўртинчи адабий тур. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2002. 28 июн сони.*

13. *Таджикское-русский словарь. – М.: 1954.*

14. Темирова М. *Ўзбек ва қирғиз фольклорида мақоллар муштараклиги. – Т.: 2016.*

15. Тилавов Б.Т. *Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок. – М.: 1967.*

16. *Ўзбек классик шеърятини жанрлари. Ўқитувчи. – Т.: 1979.*

17. Ҳайитметов А. *Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1997.*

MA'NOLAR MAHZANI

“QUTADG‘U BILIG” HIKMATLARI

Uzoq yashsab olamni qaritgan oqsochli keksa nima degan eshitgin: bilim va fazilatlarini o'rgan va ularni juda ham qadrla, bilim va fazilat ham oxir-oqibatda seni ulug'likka eltadi.

Bilim o'rgan, zakovat kasb et, behuda yurma, xayrli payt kelganda, ular seni ro'shnoqlikka chiqaradi.

Zakovatli istalsa, sen tugal zakovatlidirsan, kishilik istalsa, odamiylikning kamolotdan ortiqdir.

Odamga to'g'rilik, xushfe'llik xislatlari zarurdir, u shular tufayli tilagan tilaklariga etadi.

Yusuf Xos Hojib